

רבנו תם רחוק מאוד מלהיות תמים

רבנו תם, נכדו הצעיר של רש"י, היה מגדולי החכמים ומנהיגי היהודים במאה ה-12, ראש וראשון ל"בעלי התוספות", ועמד בד־בבד בקשרי רוח ומינהל עם מדינאים ומלומדים נוצרים בני זמנו ובראשם אנרי, רוזן שמפאן. ביצירתו המרכזית "ספר הישר" נכללות תשובות לשאלות הלכתיות שהופנו אליו, חלקן מרתקות לעצמן, כגון החובה לאלץ אדם חולה לאכול ביום הכיפורים גם אם הוא אינו מודע לסכנה הבריאותית בצום

חננאל מאק

תשובות רבנו תם, מאת אברהם (רמי) ריינר ויוסף מ' דובאוויק, הוצאת מוקיצי נדרמים, 2025, 490 עמודים

מדוע נענש שאל המלך בחומרה בעוד דוד זכה לבחירה בידי האל ולמעמד כאבי המלוכה בישראל וכמשיח ה', אם כי, לדעת השואל, היו פשעיו כבדים בהרבה? שאלה זו ועוד שתיים קרובות לה באופיין הופנתה אל רבנו תם בידי אנרי רוזן שמפאן שבצפון צרפת במאה ה-12. אנרי ואשתו מארי נודעו כחובבי דעת וכמי שהרבו להתעניין באהדה בכתבי הקודש ובאמונותיהם של נוצרים ויהודים. רבנו תם מצידו, בצד היותו מגדולי החכמים ומנהיגי היהודים בכל הדורות, עמד בקשרי רוח ומינהל עם מדינאים ומלומדים נוצרים נוספים.

תשובתו של רבנו תם לשאלתו של הרוזן רואה בשאלו מי שגרם להפרת שבועתו של האל להשמיד את עמלק והפרה זו היא חטא בלייכוּפּר. אפשר שיש כאן הזל אחוז העקורינות הבסיסיים של החיים באירופה בימי הביניים, הנאמנות המוחלטת הנדרשת מהוואסל לאציל שמעליו. גם בתקנותיו של רבנו תם אפשר למצוא הדים למציאות בת הזמן. מתשובות אחרות בספר שלפנינו אנו למדים שגם תקנות כלכליות שונות של רבנו תם הן תוצאה של הקשר הייחודי בין אנרי לרבינו תם, קשר שבא לביטוי גם בהיות רבנו תם חלק מפמילייתו של אנרי גם במסעות הציד שאליהם יצא. מי הוא אפוא רבנו תם?

בכתובת זיכרון שהשתמרה מימי הביניים רשומים זה בצד זה כמה מגדולי החכמים והפייטנים מאשכנז וצרפת ש"האירו עיני גולה". בין המאירים: רבינו גֶרְשֶׁם הירודע כ"מאור הגולה" שהאיר עיני גולה בתקנותיו, רבנו שלמה, רש"י, שהאיר עיני גולה בפירושו ורבנו יעקב, הוא רבנו תם, בתוספותיו. רבנו גרשום (960–1028) היה אחד ממניחי היסודות של יהדות אשכנז הקדומה ורש"י (1040–1105) נודע כבר בימי חייו כראש הפרשנים של המקרא והתלמוד הבבלי וכאחד מגדולי המורים ופוסקי ההלכה. רבנו תם (1100–1171), נכדו הצעיר של רש"י, המשיך את מפעלותיהם של קודמיו והיה האדריכל והבנאי של הקומות הבאות של בניין הספרות הרבנית בארצות המערב.

זירת חייהם ופועלם של רש"י, רבנו תם ורוב קרובי משפחתם, תלמידיהם וממשיכי דרכם היתה צפון־צרפת. שלא כרוב יהודי אירופה דיירי הערים ברוב הימים והתקופות התגורר רבנו תם בעיירה קטנה בשם רמרו (Ramerupt), ולעתים גם בטרואה (Troyes) הסמוכה, אבל מצורתו פרושה היתה על כל צרפת ועד מהרה יצא שמעו בין כל יהודי אירופה.

קהילות היהודים הראשונות באשכנז ובצרפת הוקמו לקראת סוף האלף הראשון. מייסדי הקהילות הללו הגיעו מאיטליה ומי ספרד ועמן הגיע גם התלמוד הבבלי, אלא

שתלמוד זה היה בעיני יהודי צפון־אירופה כספר החתום, בעיקר בשל לשונו הארמית־בבלית הבלולה מעט גם בעברית. רק חכמים מעטים יכלו להתמודד עם התלמוד ולהנחילו לתלמידיהם ואלה פעלו בעיקר במערב־גֶר־מניה ובצרפת. כך רש"י פתח את התלמוד לפני יהודי ארצות המערב ועיצב למעשה את מעמדו של התלמוד הבבלי כספר היסוד של ההלכה היהודית ברורות הבאים וכחומר הללי מור העיקרי של עולם הישיבות, כאז כן עתה. רש"י זכה לשתיים (ואולי לשלוש) בנות שנישאו לתלמידי חכמים נודעים. נכדיו ותלמידיו המשיכו את פועלו ויצרו את ספרות ה"תוספות" הנרחבת שנבנתה על בסיס פירושו של רש"י. ראש וראשון לבעלי התוספות היה יעקב, בנם הצעיר של רבי מאיר בן שמואל ויוכבד בת רש"י, שנודע בתואר "רבנו תם". בצידו של רבנו תם ניכר בתוספות לתלמוד חלקם של קרובי משפחתו ותלמידיו ובראשם אחיו המבוגר ממנו שמואל בן מאיר (רשב"ם), הירודע בייחוד כפרשן התורה על דרך הפשט.

כבר בגיל צעיר נודע רבי יעקב כחכם מובהק וכמנהיג קהילות צרפת. בשנת 1147, במהלך מסע הצלב השני, הותקף בידי פורעים ונפצע קשה, "כי אמרו [הפורעים]: אתה גדול של ישראל, לכן נִקְהָה ממך נקמת ה'... לוי... וכמעט שכנה דומה נפשו הטהורה...". אך למעשה היה רבנו תם רחוק מאוד מלהיות תמים ונודע כמנהיג נמרץ ותקיף. פרשנותו המחדשת ופסיקתו המרשימה נשקפות אליו נובעיקר מבעד לקטעים רבים של התוספות לתלמוד הבבלי ומתוך ספרו "ספר הישר" ואשר לדבריו, "יישרתי בו שמועות הראשונות וגירסות הספרים". שאלות הנוסח המדויק של התלמוד הטרידו אותו לא מעט, שכן מעתיקי הספרים באשכנז ובצרפת בטרם היות הרפוס הרבו לשבש את הנוסח ואף נהגו להגיהו ו"לתקן" את הטקסט שלפניהם לפי שיקול דעתם, ועל כך מבקר אותם רבנו תם בחריפות.

בחלקו השני של "ספר הישר" כלל רבנו תם תשובות לנושאי הלכה שונים שנשלחו אל שואלים ברחבי צרפת ומחוצה לה. בכרך המונח עתה לפנינו כינסו רמי ריינר והרב יוסף מרדכי דובאוויק תשובות רבות שהשיב רבנו תם לשואליו, רובם חכמים נודעים בפני עצמם, בכתב ובעל־פה. שלא כתשובות שנכתבו בידי רבנו תם, השתמרו ונרשמו התשובות שבעל־פה בידי הנמענים או בידי אחרים ולפעמים ניכרות בהן ידיהם של אותם נמענים ואחרים.

התשובות בספר שלפנינו מחולקות ל"סימנים", פרקים קצרים, ובכל סימן כזה מוצגים בקצרה המקור המדויק שממנו הובאה התשובה ופרפרויות נוספות עליה ממקורות מקבילים, במקום שיש כאלה. לאחר־כּן מובא מבוא קצר וברור שבו מבהירים המהדירים את נושא השאלה ואת הרקע ההלכתי או ההיסטורי רי שלה לפי הצורך ובלשון ימינו. כאן באים גופי השאלה והתשובה במלים שבהן השתמרו והגיעו לידינו, לעתים קרובות בארמית תלמודית מעובדת שבה הירכה רבנו תם לכתוב, לפרש, להתפלמס ולהשיב, ועוד, את התשובות מצטרפות הערות נוסח, תוכן ועניין, ואל הכרך נלווים בסופו רשימה ביבליוגרפית מפורטת ושורת מפתחות יעילים. רוב השאלות והתשובות שנאספו כאן מעניינות בעיקר את חוקרי התלמוד, ההיסטוריה והתפתחות ההלכה. עם זאת, לא מעט מהן יעניינו גם את מי שאינו בן־בית בעולמות התורה והמחקר.

שאלה כזאת נדונה כאן בסימן י"ג, עמ' 77–81. השואל מספר על גר שבירך ברכת המזון והשמיע בקול את המלים הכלולות בה "נודה לך ה'... על שהנחת לאבותינו ארץ חמדה" והשומעים עירערו על זכותו להודות "על שהנחת לאבותינו" שהרי הגר אינו בן ישיר לאבות האומה. כנראה סבר רבינו תם דעת אחרים מהקדמונים שעל הגר להתפלל ולברך בנוסח "לאבותיכם", "אבות ישראל", "אלוהי אבות ישראל" וכדומה. היו מי שחלקו על רבנו תם בעניין זה וממקור שהובא כאן כנספח עולה שרבינו תם חזר בו מעמדתו

הראשונה, אולי בעקבות מעשה בגר שהתארח בביתו והרב כיבד אותו בברכת המזון בקול רם. מעניין להשוות את עמדת רבנו תם עם זו של הרמב"ם בנושא זה. שאלה דומה הועלתה באותן שנים באיגרת שהופנתה אל הרמב"ם בידי גר צדק בשם עובדיה ("עובדיה המשכיל" בפי הרמב"ם). תשובת הרמב"ם היתה ברורה וחדלקה ללא הסתייגות כלשהי: "שאלת על עסקי הברכות והתפילות... היש לך לומר 'אלוהינו ואלוהי אבותינו'... ו'שהנחת את אבותינו' ו'שהוצאתנו מארץ מצרים' ו'שעשה נסים לאבותינו' וכל כיוצא באלה העניינים. יש לך לומר הכל כתקנם, ואל תשנה דבר. אלא כמו שיתפ' לל ויברך כל אורח מִיִּשְׂרָאֵל, כך ראוי לך לברך ולהתפלל... שאברהם עליו השלום הוא אבינו" תשובה מעניינת אחרת (מ"ה, עמ' 122) מתייחסת להיתר של חולה לאכול ביום הכיפורים. ר' יצחק (ר"י "הוקן"), תלמידו ואחיינו של רבנו תם, קבע שהיתר זה חל רק כשהחולה חש עצמו בסכנת מוות. כמירכּן קבע ר' יצחק שההיתר לחלל שבת קיים רק במקרה של פיקוח נפש ממש, כלומר הצלת חיי האדם במלוא מובן המלה. לעומתו קבע רבנו תם שמותר לחולה לאכול ביום הכיפורים אם הוא חש צורך בכך "ואינו יכול לסבול מחמת החולי". ההיתר תלוי אפוא בתחושתו האישית של החולה, ועם זאת מאכילים חולים קשים "אפילו סבורים החולים שאינם מסוכנים". את האשה המעוברת שחשה צורך לאכול מאכילים שכן "קלוקל הגוף... סכנה היא", ומלשונו בהמשך עולה שרבנו תם רואה בקלוקל הגוף סכנה הן לאם, הן לעובר. מרביו בעניין זה משתמע גם שהוא מתיר לחלל שבת כדי להציל אפילו אחד מאברי הגוף ולא רק את עצם החיים. עמדה זו התקבלה למעשה (כמעט) על כל הפוסקים ברורות הבאים.

בתשובה אחרת (ע"ה, עמ' 159) מגלה לנו רבנו תם כבדרר־אגב משהו על הרגלי האכילה של יהודי צרפת ברורו. השואל נוקק לנושא שנדון כבר בתלמוד והוא ההבחנה בין גבינה של נוכרים, האסורה בדרך־כלל, לבין חמאת בקר, המותרת במגבלות מסוימות. רבנו תם מתיר אפוא חמאת נוכרים ומוסיף: "ובמלכות" (כלומר בארצנו, צרפת) כולם אוכלים אותו (אותה)... והמטגנים בו ביצים ואוכלים". וכאן המקום להוסיף ידיעה מדהימה שנוגעת לרבנו תם רק בעקיפין ואינה נזכרת בספר שלפנינו: על־פי מקור אחר מימי הביניים נהגה הבחורה מרונה, בתו של רשב"ם (אחיו של רבנו תם), לצאת לבדה בכל בוקר אל הרועים הנוכרים בשדה ולהיות נוכחת ביניהם בעת החליבה על־מנת למנוע עירוב חלב של בהמה טמאה בחלב הבקר או הצאן, ולא נמסר על התנגדות שעורר הנוהג הנוצז הזה.

הפעולה הגדולה האחרונה שעשה רבנו תם היתה קביעת יום כ' בסיוון ליום תענית לקהילות "צרפת ואי הים (אנגליה) וריינוס (מערב־גרמניה)", ש"קיבלוהו לרצון נפשם". ביום זה, 25.5.1171, תתקל"א, הגיעה לשיאה אחת הנוראות שבעלילות הדם בימי הביניים ובו הוצאו להורג בשריפה 31 מיהודי העיר בלואה (Blois) שבמרכז־צרפת, בהם 17 נשים. בשונה מעלילות דם קודמות נתמכה עלילת בלואה בידי השלטונות אף כי לא נמסר על ילד שנעלם ואף לא נמצאה גופה כלשהי. "הגאון רבי יעקב... כתב אליהם [אל קהילות צרפת ועוד] והודיעם כי ראוי הוא לקובעו צום לכל בני עמנו, וגדול יהיה הצום הזה מצום גדליה... כי יום כיפורים הוא" (מ"ג, עמ' 117). וכדאי לציין שאנרי רוזן שמפאן שלל בתגורבה כל אפשרות שיהודים ירצחו נוצרי לצורכי פולחן. במרוצת הדורות נחלש תוקפו של צום כ' בסיוון אבל הוא חזר והתחדש כמה פעמים בעקבות פרעות ורדיפות, ויש המתענים בו גם כיום.

מפעל התוספות, כדבריו של חוקר הספרות הרבנית ישראל תא שמע ז"ל, "הוא מהשיגיה הגדולים ביותר של הרוח היוצרת בישראל בימי הביניים". פרסום תשובותיו הפוזרות של רבינו תם במהדורה שלפנינו משתלב במפעלו הנרחב של רמי ריינר בעזרתו של י"מ דובאוויק בחקר עולמם ובפרסום השיטתי של תורת חכמי צרפת בימי הביניים ובראשם רבנו תם וממשיכיו, בעלי התוספות.